

szemle

Ormos Mária: Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20–21. században*

Mottó: „Amíg az embert növénné vagy legalább állattá – melynek csak élelemre, melegre van szüksége – lealacsonyítani nem sikerül, ami által egy tökéletes államforma feltalálásának feladata mindenesetre tetemesen megkönnyítették, mindaddig oly állam, melyben csak a gép szabályszerűsége található fel, az ember szükségéinek meg nem felelhet. Annak, aki az emberek cselekvényei s tevékenysége felett ítél-ni akar, föl kell tudnia fogni érzelmeiket is, enélkül az állam hatalma a kérlelhetetlen végzet hatalmához hasonlít...” (Eötvös József: A XIX. század uralkodó eszméi. I. Budapest, 1981. 349.)

Néhány hónappal a második világháború (akkor még aligha sokéves világhégésnek hitt, várt) kezdete után az *American Historical Association* szokásos monstre év végi konferenciáján egy eltéveszthetetlenül magyaros akcentussal, de igen gazdag szókinccsel, imponálóan tiszta, logikus szerkezetű érveléssel prezentált előadás sok, már a szilveszterre készülődő kolléga figyelmét tudta lekötöni. Az Oberlin College 64 éves politikatudomány professzorának neve a Habsburg Monarchia felbomlásáról írt könyvének köszönhetően nem volt ismeretlen, így jó néhányan gondolkodtak el provokatív gondolatain. Jászi Oszkár ugyanis a diplomáciatörténet meddőségéről beszélt. Keményen és ironikusan támadta azt a szemléletet, amely szerint *Quod non est in actis, non est in historia*,

* Napvilág Kiadó, Budapest, 2009. 422 p.

vagyis azt a feltételezést, amely szerint a diplomáciai aktákból rekonstruálható a háborúk oka. Érvéle szerint a diplomaták csak pszichológiai felhalmozói, megtestesítői olyan, a társadalomban ható eszméknek, amelyek közvetlen tanulmányozást igényelnek. A háborúk okaival, eredetével kapcsolatban ugyanis nem az a kulcskérdés, hogy ki mikor milyen ultimátumot küldött vagy mikor mobilizálta a hadsereget, hanem az, hogy kik a felelősek az odavezető tömeges lelkiállapot kialakulásáért.¹

Hogyan válik egy eszme társadalmakat megmozgató, átalakító, nemegyszer fenekestül felforgató erővé, hogyan formálódik pusztító vagy építő, nemes célok érdekében is tömegeket mozgósítani képes tényezővé? A pragmatikus hatalmi-politikai érdekek termelik ki a kulturális-intellektuális gyűlölködéseket vagy ellenkezőleg: az egyéni és kollektív psziché legmélyéről feltörő szenvedélyek okozzák a politikai konfliktusokat?

Jászi bizonyára ismerte – bár nem hivatkozik rá – a tekintélyes francia filozófus, Julien Benda több mint egy évtizeddel korábban megjelent, akkor nagy visszhangot kiváltó könyvét, *Az írástudók árulását*. Benda arról írt 1927-ben, 60 éves korában, hogy az első világháború és azt azt követő időszak a politikai gyűlölködések intellektuális megfogalmazásának kora. Érvéle szerint míg a napóleoni háborúk koráig a fegyveres összecsapások mögött ösztönös emberi szenvedélyek tapinthatók ki, addig a nemzeti ébredés korától kezdve a politikai szenvedélyek mögött kidolgozott doktrínák szorosra szőtt hálója feszül. Benda szerint a fordulópontra a nemzeti ideológiák összekapcsolódása a politikai (ezen ő társadalompolitikát ért) szenvedélyekkel, amelynek három eszmei és egy intézményes formáját emeli ki. Eszmeileg a zsidóellenes mozgalmakat, a birtokos osztályok és a nincstelének közötti gyűlölködést és az autoriter politikusok demokratákkal szembeni gyűlöletét, intézményként pedig az ezeket a gondolatokat cselekvési programmá alakító német nemzeti szocialista pártot.² Benda tehát úgy gondolja, hogy *a társadalmi konfliktusok ötvöződése a nemzeti ideológiával, a nacionalizmussal vezet a nagy nemzetközi konfliktusokhoz*.

A problémakör második világháború utáni egyik legnagyobb formátumú kutatója, a máig aktív, élete kilencedik évtizedében járó Fritz Stern,

¹ Oscar JÁSZI: What the documents do not tell concerning war in Europe. Delivered at the annual meeting of the American Historical Association in Washington D. C. December 31. 1939. Jászi Collection, Rare Book and Manuscript Library of Columbia University

² Julien BENDA: *The Betrayal of the Intellectuals*. The Beacon Press, Boston, 1955. 18. Jászi ezt az angol fordítást az 1928-as első Egyesült Államok-beli kiadásból ismerhette, ami 1928-ban *The Treason of Intellectuals* címen jelent meg a William Morrow & Company Inc. kiadásában. Még valószínűbb, hogy eredetiben olvasta (*La Trahison des Clerks*), hiszen franciatudását sokáig biztosabbnak érezte, mint angolságát.

a nemzetiszocializmus eszmetörténeti gyökereinek első igazán mélyreható elemzője, másfél évtizeddel Jászi előadása és három évtizeddel Benda könyve után másképp értelmezte az intellektuális-kulturális és a politikai tényezők közötti viszonyt. Kutatásai őt arra az eredményre vezették, hogy a két világháború kora a kulturális gyökerű gyűlölködések és a személyes haragok politikai erőkké szerveződésének kora. Nem a politikai, társadalmi ellentétek fogalmazódnak meg ideologikus formában, hanem fordítva: *a kulturális vízváltások vezetnek politikai konfliktusokhoz*.³ Stern nem ismerte Jászi gondolatait, de érveléseik meglepően hasonlóak. Kevésbé ismert, de befolyásos német gondolkodókra hivatkoznak mindketten (például Konstantin Frantz), és ezt a mélyebb kulturális gyűlöletpotenciált Jászi említett előadásában a következőképpen definiálja: „A legutóbbi fél évszázad során aláaknázódott az a spirituális és etikai struktúra, az a hagyományos vallás és természetörvény, amelyre – ha tökéletlenül is, de meghatározó erőként – a Nyugat szolidaritása épült. A sekélyes szociáldarwinizmus (nagy alapítója szándékának ellenére), a gazdasági illetve a szexuális tényezőkre koncentrálnak mechanikus determinizmus a marxizmusban és a freudizmusban, a Teuton szuperfaj iránti rajongás, Nietzsche *szőke bestiájának* imádása, valamennyi értékünk pragmatikus és behaviorista relativizálása, Vilfredo Pareto pszeudotudományos racionalizmusa és sok más hasonló áramlat a fejedelmek korábbi machiavellizmusát a tömegek (mob) machiavellizmuává alakította át.”

A modern történeti gondolkodás és történetírás eme alapkérdéséhez szól hozzá Ormos Mária új könyve. Határozott vonalakkal felvázolt, világosan építkező gondolatmenetet fejt ki, nem eszmetörténeti kézikönyvet, hanem a legfontosabbnak ítélt kérdések forrásaira és irodalmára építő olvasmányos, monografikus igényű történeti nagyesszét írt. Tudósi visszafogottsággal, humanista elkötelezettségű értelmiségiként igazít el a „felfegyverzett gondolatok” (Edmund Burke fogalma) történetében, kutatja a huszadik század uralkodó eszméinek befolyását az „álladalmakra”, azok egymás közötti viszonyaira, a társadalom és az állam, államok viszonyára. Hogyan lesz egy eszme egy kor uralkodó eszméje? A magyar társadalomtudományi gondolkodásban a 19. század vonatkozásában Eötvös Józsefhez és Asbóth Jánoshoz vezethető vissza ez a kérdésfeltevés. Eötvösnél ez a szabadság, egyenlőség, nemzetiség, Asbóthnál a konzervativizmus, Szekfűnél a liberalizmus, Molnár Eriknél

³ Fritz STERN: *The Politics of Cultural Despair*. New York, 1961. 6.

a marxizmus, illetve a szocializmus. E nagy, tisztázó igényű munkákat politika- és társadalomtörténeti katarziszok: 1848/49, az első, majd a második világháború, a gazdasági világválság inspirálják, Ormos Mária könyve pedig a gazdaságivá mélyülő, súlyos politikai következményeket is magában hordozó pénzügyi válság kibontakozása idején íródott.

Kiindulópontja az első modern politikai áramlat, a liberalizmus születése, majd a liberális programokra és akciókra adott konzervatív válasz. A szociális kérdés politikai-társadalmi jelenségével áll összefüggésben a szocialista, szociáldemokrata munkáspárti, illetve a keresztényszociális irányzatok fellépése, mindezeket a világrendszer változásaival összefüggésben értelmezi, magyarázza. A 19–20. század fordulóján a konzervativizmus és a szocializmus „elágazásait” veszi számba.

Az egyik legkidolgozottabb, legárnyaltabban kifejtett rész az első világháború „átsugárzását” elemzi a politikai eszmevilágra. Az önrendelkezés, demokrácia programjának gyakorlati összeegyeztethetlensége a háborús bűnösség és jóvátétel programjával alapozza meg a két világháború közötti konzervatív, liberális és szocialista dilemmák, valamint a fasiszta, nemzetiszocialista, bolsevik-sztálinista eszmék és következetes gyakorlatuk, továbbá az antifaszizmus, népfront, megbékéltetés, kollaborálás, ellenállás bemutatását.

Az 1945–1989 közötti időszakban a meghatározó konzervatív, liberális, kommunista, szocialista-szociáldemokrata irányzatok tartalmi átalakulásainál a szovjet modell nyugati értékelései, a szociális piacgazdaság, az állami tervezés lehetőségei, az európai egységtervek, a terrorizmus különböző formái, a harmadik világ problémái az elemzés pillérei.

A legutóbbi 20 évvel foglalkozó fejezet alapproblémái a szovjet és kelet-európai összeomlás értelmezése, az Európai Unió, ismét a terrorizmus fenyegetése, a globális környezeti és gazdasági kérdések.

Munkáján végighúzó alapkérdés az állami beavatkozás (jóléti állam, szociális piacgazdaság) jövője és a demokrácia megújításának problémája. A megújulás-megújítás kérdése – érvelése szerint – egész Európában és szerte a demokratikus világban élő probléma, de ott a legdrámaibb, ahol a demokratikus intézmények újak, a vezető csoportok a problémák kezelésében járatlanok, a jogokért fellépő csoportok ellenben türelmetlenek, a játékszabályokat részben nem ismerik, részben nem fogadják el. A helyzet tehát ott igazán veszélyes, ahol nem történt meg a gazdasági felzárkózás, emiatt súlyosak a feszültségek, a demokrácia intézményrendszere viszont túl fiatal. Európán belül ez Közép-Európa egy részére, a Balkán jó részére és Kelet-Európára igaz. A társadalmi-politikai zaklatottság ezért ebben az övezetben úgyszólván természetes. A demokrácia

megújításának ügye azonban érinti az egész demokratikus elveket valló világot. Ennek fontos, a könyvben elemzett elemei a részvételi demokrácia korlátai, a parlamenten kívüli politizálás lehetőségei és veszélyei.

A mai nemzetközi történetírásban Ormos Mária könyve az idősebb generációkhoz tartozók közül Fritz Stern, Peter Gay, Richard Paxton, Hans Ulrich Wehler, Volker Berghahn, Mark Mazower, a cambridge-i Quentin Skinner kérdésfeltevéseivel és módszerével rokonítható. A magyar kutatók közül Zsigmond László és Diószegi István, Schlett István, a fiatalabbak közül Szigeti Péter, Miszlivetz Ferenc, a cambridge-i diskurzuskutatók magyar követői (Szabó Márton) munkásságához hasonlítható, de alapvetően belülről építkezik.

Társadalmi felelősségtudattal megáldott (vagy megvert) tudós kutató értelmiségi próbálja e művével segíteni olvasóját, hogy értelmezze a 20. század eszméit és eseményeit. Nem deklarálja, hanem következtetéseivel demonstrálja, hogy a történelem nem értelmezhetetlen káosz, hanem értékek és érdekek alapján értelmezhető és értelmezendő. Így például egyik zárókövetkeztetése: „Ha a modalitásoktól és személyes politikáktól eltekintünk, ki lehet jelenteni, hogy a világválság politikai kezelése az 1930-as években egyenesen vezetett a második világháborúhoz. 2008-ban – ezzel szemben – elzárkózás helyett egyelőre a problémák közös, egyeztetett megoldási módjainak a keresése zajlik.” (390.)

Mi a könyvsiker titka? Minimálisan három feltétele van: formátumos, mondanivalóval rendelkező és azt megformálni tudó szerző, a publikálást felvállaló intézmény (intézet, kiadó, alapítvány) és a közvéleményt érdeklő, foglalkoztató téma. Véleményem szerint e munka azért ítélték sikerre, mivel itt sokszorosan bizonyított szerző szövetkezett hatékony és gyakorlott intézménnyel, hogy korunk egyik alapkérdéséhez szóljanak hozzá. Az alapkérdés: van-e esélye a humanizmusnak és a józan értelemnek a racionális, de kíméletlen és kegyetlen antihumánus pragmatizmussal és a nemegyszer irracionálisnak tűnő, de keményen célratörő gyűlöletáradattal szemben? Reméljük azt, hogy amíg ilyen könyvek íródnak, megjelennek és olvassák őket: van!

Pók Attila